

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Wymowa cudzoziemców uczących się języka polskiego jako L2 w oczach logopedy : rekonesans zagadnień

Author: Danuta Pluta-Wojciechowska

Citation style: Pluta-Wojciechowska Danuta. (2015). Wymowa cudzoziemców uczących się języka polskiego jako L2 w oczach logopedy : rekonesans zagadnień. "Forum Logopedyczne" (2015, nr 23, s. 26-33).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Danuta Pluta-Wojciechowska, logopeda
Uniwersytet Śląski

Wymowa cudzoziemców uczących się języka polskiego jako L2 w oczach logopedy. Rekonesans zagadnień

Streszczenie: Autorka podejmuje problem trudności w wymowie cudzoziemców uczących się języka polskiego jako obcego. Wskazuje, że przyczyną trudności mogą być nie tylko uwarunkowania związane z czynnikami dotyczącymi wcześniej przyswojonego języka (np. negatywny transfer), ale także z tymi, które są związane z czynnikami biologicznymi. Mogą one w różnym zakresie utrudniać lub uniemożliwiać tworzenie głosek będących realizacjami fonemów języka polskiego.

Słowa kluczowe: wymowa cudzoziemców, bilingwizm, biologiczne uwarunkowania wymowy.

The pronunciation among the foreigners learning Polish as the L2 in the eyes of the speech therapist. Reconnaissance of the issue

Summary: The authoress deals with the problem of difficulties encountered in the pronunciation of the foreigners who learn the Polish language as the second language. She indicates that their reason may be not only the conditioning connected with the factors related with the language acquired earlier (eg. negative transfer), but it may also be connected with the biological factors. They may, to a different extent, make it unable for a foreigner to produce a sound which is the realization of a phoneme of the Polish language.

Key words: foreigners' pronunciation, bilingualism, biological conditioning of pronunciation.

1. Wprowadzenie

Przyjmuję za S. Grabiasem, że mowa jest układem kompetencji i sprawności, a wymowa jest jednym z elementów sprawności w posługiwaniu się danym językiem (Grabias 1997). O znaczeniu wymowy w kontekście uczenia języka polskiego obcokrajowców A. Seretna i E. Lipińska piszą: „[...] nie można rozwijać kompetencji komunikacyjnej uczących się, nie nauczając wymowy” (Seretna, Lipińska 2005: 29). Czy i w jaki sposób cudzoziemcy są uczeni polskiej wymowy? Jakie mogą być skutki nienormatywnej wymowy głosek języka polskiego, jakie występują u cudzoziemców? To tylko z niektórych pytań, jakie pojawiają się w związku z zasygnalizowanym tematem.

W niniejszym opracowaniu przyjmuję, że skrót L1 oznacza język ojczysty, naturalny, przyswojony przez kogoś jako pierwszy. Z kolei skrót L2 oznacza język, którego uczy się osoba jako kolejny, po przyswojeniu, opanowaniu języka naturalnego. W doskonaleniu wymowy cudzoziemców uczących się języka polskiego jako obcego L2 wykorzystuje się różne sposoby pracy, np.: trening słuchowy różnicowania głosek, prezentację prawidłowej wymowy, poprawianie wymowy, naśladowanie wymowy lektora, wyjaśnianie położenia narządów mowy, korzystanie ze schematów i tzw. przekrojów głosek, przekazywanie wiedzy o syste-

mie fonetyczno-fonologicznym języka polskiego, nagrywanie i analizowanie nagrań mowy uczących się, analizy kontrastywne różnych systemów fonetyczno-fonologicznych różnych języków (zob. np. Renard 1979; Seretny, Lipińska 2005; Szmidt, Castellví 2010; Maciołek, Tambor 2012). Jednakże, jak stwierdza M. Maciołek i J. Tambor: „Niestety, nauczanie fonetyki w procesie glottodydaktycznym częstokroć traktowane jest po macoszemu. Widać to wyraźnie w podręcznikach przeznaczonych do nauki języka polskiego jako obcego, w których zagadnienia związane z prawidłową wymową oraz różnego rodzaju ćwiczenia fonetyczne pojawiają się z rzadka, i właściwie tylko w podręcznikach kursowych dla początkujących” (2012: 7; por. komentarz Szpyry-Kozłowskiej 2013).

Według mnie trudności związane z wymową polskich głosek, obserwowane u cudzoziemców uczących się języka polskiego jako L2, mogą mieć także związek z niewyjaśnianiem wszystkich przyczyn trudności artykulacyjnych, z jakimi borykają się obcokrajowcy poznający język polski. Temu zagadnieniu poświęcony jest niniejszy szkic.

2. O niektórych skutkach nieprawidłowej wymowy głosek polskich przez obcokrajowców

Ze względu na zgodność z normą ortofoniczną danego języka, wymowa w różnym zakresie wpływa na możliwość dotarcia do treści znaku językowego. Wszak znak językowy w ujęciu w ujęciu F. de Saussure’a (1991) obejmuje jednocześnie *pojęcie* i *obraz akustyczny* (utożsamiany z wyrazem, słowem). *Signifié* (czyli pojęcie) i *signifiant* (czyli obraz akustyczny), a więc element oznaczany i element znaczący, są ściśle związane niezwykle wiązką i wywołują się wzajemnie (de Saussure 1991: 90). Badacz pisze: „Znakiem nazywamy połączenie pojęcia i obrazu akustycznego; lecz w powszechnym użyciu termin ten oznacza na ogół sam obraz akustyczny, na przykład jakiś wyraz” (1991: 91). Obraz akustyczny ma charakter konwencjonalny, a także jest intersubiektywnie podzielany przez innych użytkowników danego języka. Stąd odstępstwa od obrazu akustycznego mogą rodzić różne konsekwencje: niezrozumiałość mowy, zainteresowanie formą dźwiękową zamiast skupienie się na przekazywanej treści. Odbiegająca od normy języka polskiego wymowa cudzoziemców może powodować, że słuchacz nie docenia jego kompetencji skupiając się na odstępstwach od normy wymawieniowej, w szczególności w odniesieniu do tzw. identyfikatorów fonetycznych, o których wspomina Lipowski (2011: 205–206). Niedocenywanie kompetencji językowej, a wypuklanie cech wymowy cudzoziemców odbiegającej od polskiej normy ortofonicznej może być dla obcokrajowców posługujących się językiem polskim krzywdzące.

Inne skutki odbiegającej od konwencji języka polskiego artykulacji polskich głosek przez obcokrajowców to traktowanie tego zjawiska w sposób żartobliwy, humorystyczne wypuklanie ich kłopotów z wymową. Owa niepoprawna wymowa bywa także wykorzystywana w reklamach, co ma wzbudzać sympatię widza i słuchacza. Na te problemy zwracała uwagę J. Tambor podczas swojego wystąpienia na IX Forum Kultury Słowa *Mówi się, czyli o wymowie i wymowności Polaków*, które odbyło się w dniach 9–11 października 2013 r. w Szczecinie.

3. Nienormatywne realizacje polskich fonemów występujące u cudzoziemców uczących się języka polskiego jako L2 jako jedne z wielu nienormatywnych realizacji fonemów języka polskiego

Proponuję przyjąć nieco inny, a mam wrażenie dopełniający do obecnego ujęcia w literaturze, sposób podejścia do problemu nienormatywnej realizacji fonemów języka polskiego, jakie obserwuje się u cudzoziemców uczących się języka polskiego jako obcego. Zawiera

ono – oprócz często podejmowanej perspektywy analizy związanej z wpływem wcześniej przyswojonego języka L1 – także ujęcie logopedyczne. Przyjrzyjmy się zatem, jakie mogą być kategorie nienormatywnej realizacji fonemów w ogóle. Wyobraźmy sobie kategorię, którą nazwiemy w sposób następujący: *nienormatywne realizacje fonemów języka polskiego*. Przy czym dla jasności prowadzonych rozważań przyjmuję system fonetyczno-fonologiczny opisany przez B. Ročławskiego (2001), jaki najczęściej – jak myślę – uwzględnia się w badaniach wymowy prowadzonych przez logopedów. Można zatem przyjąć, że nienormatywne realizacje fonemów obserwowane u cudzoziemców uczących się języka polskiego jako obcego, znajdują się właśnie w wyodrębnionej ogólnej kategorii, którą nazwiemy nienormatywne realizacje fonemów mające różne źródła.

W wyodrębnionym zbiorze znajdziemy realizacje nienormatywne z punktu widzenia normy języka ogólnopolskiego, których źródło tkwi w różnych przyczynach. Abstrahując w tym miejscu od przyczyny, tworzą one pewną asymetrię w stosunku do normatywnych realizacji fonemów języka ogólnopolskiego. Każda nienormatywna realizacja fonemów jest zatem naruszeniem normy języka ogólnopolskiego, a innymi słowy jej zniekształceniem, deformacją. Analizując nienormatywne realizacje fonemów można opisywać ich różnorodną intensywność i oblicza, co wpływa bezpośrednio na zrozumiałość mowy. Jednakże naruszenie normy może mieć rozmaite uwarunkowania.

W swoich analizach przyjmuję, że każda nienormatywna realizacja fonemu jest deformacją w stosunku do normatywnego systemu fonologiczno-fonetycznego języka polskiego, a zatem zarówno realizacje typu /r/ → [l], jak też np. artykulacje międzyzębowe, również występujące u cudzoziemców zaliczam do deformacji. To – zauważmy – inne ujęcie niż koncepcja J.T. Kani (1982).

Uwzględniając perspektywę związaną z charakterem przyczyny oraz w pewnym zakresie stopień ingerencji logopedy (jaką może albo powinien podjąć) w zmianę zaobserwowanej i wyjaśnionej z punktu widzenia etiologii nienormatywnej realizacji fonemów, można je podzielić na następujące ogólne grupy:

- tzw. „**przejęzyczenia**”, powstające na skutek różnych czynników, np. emocjonalnych;
- **błędy wymowy** powstające na skutek braku znajomości norm wymowy;
- **gwarowe**; ten rodzaj artykulacji należy analizować z punktu widzenia grupy posługującej się gwarą, do której człowiek należy, ale także trzeba uwzględniać umiejętność wyboru języka (język ogólnonarodowy, gwara) w zależności od sytuacji komunikacyjnej; szczególnie należałoby sprawdzać tzw. „czystość samogłosek”, gdyż one mogą mieć charakter gwarowy także w języku ogólnopolskim, jakim posługuje się dany człowiek; zwróćmy uwagę, że taka cecha może ograniczać dziecku w przyszłości wybór zawodu (jest to problem, który należałoby rozważyć i ustalić sposób postępowania);
- **związane z bilingwizmem**, a wynikające z trudności uzyskania cech normatywnych głosek języka polskiego, jakie spotyka się podczas nauki języka polskiego u cudzoziemców;
- **ontogenetyczne**, czyli rozwojowe niedoskonałości systemu fonetycznego występujące u dzieci w pewnym wieku i wraz z ich rozwojem przemijające; wbrew pozorom takie realizacje są trudne w diagnozie;
- **patologiczne**, wynikające z zadziałania szeroko rozumianego czynnika patogenego w różnym okresie rozwoju i życia człowieka, który może być przyczyną zaburzeń także innych podsystemów języka i mieć różny charakter – mogą nim być wady i zaburzenia rozwojowe struktur istotnych dla rozwoju mowy, urazy i choroby itd. (Pluta-Wojciechowska 2013).

Zadaniem logopedy jest postawienie diagnozy, czyli opisanie i wyjaśnienie, z jakim rodzajem nienormalnej realizacji fonemów ma do czynienia, a w dalszym ciągu podjęcie odpowiedniego sposobu postępowania. Podkreślimy jednak, że u cudzoziemców uczących się języka polskiego przyczyny występujących nienormalnych realizacji fonemów mogą mieć różne uwarunkowania. U ich źródeł mogą leżeć np. czynniki o charakterze biologicznym, ale także związane z wcześniej przyswojonym językiem oraz sposobem realizacji fonemów rodzimego języka L1. W wielu opracowaniach tego problemu w literaturze polskiej brak jednak dostatecznych informacji z jednej strony o czynnikach biologicznych determinujących realizację fonemów u cudzoziemców, z drugiej zaś wpływu przyswojonego wcześniej języka w powiązaniu z warunkami anatomiczno-czynnościowymi. To ważne zagadnienia, gdyż determinują sposób postępowania.

4. Ustalenia wstępne związane z problematyką wymowy cudzoziemców uczących się języka polskiego jako L2

Komentując problematykę związaną z wymową cudzoziemców, należałoby rozważyć co najmniej następujące problemy:

- odmienność polskiego systemu fonetyczno-fonologicznego w porównaniu z innymi, a wyodrębnionymi przez językoznawców ze względu na charakterystyczne cechy różnych systemów fonetyczno-fonologicznych,
- cechy polskiego systemu fonetyczno-fonologicznego,
- warunki tworzenia prawidłowych głosek, mając na uwadze doniesienia płynące także z logopedii,
- wpływ wcześniej przyswojonego języka (języków) na uczenie się języka polskiego jako obcego L2.

W niniejszym opracowaniu – traktowanym jako pewien rekonesans zaanonsowanej w tytule opracowania problematyki – tylko niektóre z wymienionych obszarów analizy zostaną w pewien sposób oświetlone.

5. O niektórych cechach polskiego systemu fonetyczno-fonologicznego

Językoznawcy wskazują, że język polski należy do języków umiarkowanie konsonantycznych, gdyż udział fonemów spółgłoskowych stanowi ponad 80% ogólnego zasobu fonemów. Do charakterystycznych cech fonetyki języka polskiego należy duża frekwencja zwarto-szczelinowych i szczelinowych spółgłosek zębowych, dźwiękowych i palatalnych, a także często występujące grupy spółgłoskowe (por. analizy Maciołek, Tambor 2012: 12–13). Język polski posiada zatem cechy charakterystyczne, rozpoznawane przez cudzoziemców i określane przez nich w różny sposób. Można powiedzieć, że tworzą one pewną charakterystyczną nutę wymowy, która wynika właśnie z obecnych w języku polskim wyżej wymienionych głosek.

Znacząco mówiła o tym S. Bernhardt, która na pytanie o to, jak podoba się jej język polski, odpowiedziała: „Bardzo, jakby ktoś gryzł szkło” (Maciołek, Tambor 2012: 11). Do popisowych wypowiedzi ukazujących tę cechę polskiej wymowy należą zdania typu: „W Szczepieszynie chrząszcz brzmi w trzcinie” czy „Szczęśliwy szczeniak Staszka szczekał szczerze szczerząc zęby” lub „Na półeczce stoi rzeźba mistrza Szczepana”. Brak właściwej wymowy głosek dentalizowanych (i ich różnicowania) może stać się identyfikatorem fonetycznym, po którym rozpoznajemy wymowę cudzoziemca niezgodną z normą języka polskiego (Lipowski 2011: 205–206). Te cechy polskiej wymowy są bowiem charakterystyczne i bardzo wyraziste.

Brak prawidłowej wymowy polskich głosek może rodzić różne reakcje – od żartobliwych, poprzez brak zrozumienia, do ciepłych, co bywa wykorzystywane w reklamach, a o czym była mowa powyżej.

Głoski dentalizowane bywają nieróżnicowane słuchowo i artykulacyjnie przez cudzoziemców, co wymaga starannej diagnozy tych trudności. Diagnoza ta powinna uwzględniać procesy percepcyjne i realizacyjne. Odróżnianie słuchowe i wymawianiowe trzech szeregów głosek dentalizowanych, o których była mowa powyżej, jest najprawdopodobniej jednym z najtrudniejszych zadań, jakie stoją przed obcokrajowcem uczącym się języka polskiego.

Artykulacja głosek języka polskiego stawia przed cudzoziemcem szczególne wymagania związane z uzyskaniem potrzebnych układów, pozycji i ruchów narządów mowy w odniesieniu do wymienionych głosek. Trudności w ich wymowie obserwuje się także u dzieci i dorosłych posługujących się językiem polskim jako pierwszym, co potwierdzają badania B. Ostapiuk (2013), L. Konopskiej (2006), D. Pluty-Wojciechowskiej (2013, 2011, 2010, 2006) oraz B. Sambor (2014). Potrzeby artykulacyjne wymienionych głosek są wysokie, co wiąże się chociażby z uzyskaniem miejsca i sposobu artykulacji. Normatywna artykulacja wskazanych głosek, w szczególności dźwiękowych dentalizowanych, jest determinowana odpowiednią ruchomością i sprawnością języka, które w przypadku anomalii anatomicznych (np. języka czy skróconego wędzidełka językowego) mogą być niewystarczające dla uzyskania normatywnych cech fonetycznych. Wszak za cechami fonetycznymi odnajdujemy określone układy, pozycje i ruchy narządów mowy. Ten problem w literaturze dotyczącej nauki wymowy głosek języka polskiego przez cudzoziemców nie jest wyczerpująco oświetlony z uwzględnieniem metodyki postępowania logopedycznego.

6. O różnych przyczynach trudności wymowy cudzoziemców

Jeśli do trudności anatomiczno-czynnościowych, jakie mogą wystąpić u obcokrajowców, dołączą inne, mające źródło w czynnikach związanych z wcześniej przyswojonymi układami ruchowo-czuciowo-słuchowymi głosek rodzimego języka i związanym z nimi systemem fonetyczno-fonologicznym L1, to rzeczywiście prawidłowa artykulacja polskich głosek może być nie tylko trudna dla cudzoziemców, ale także mieć różne źródła. Do tych czynników mogą dołączać się także inne, takie jak np. zdolność do imitacji dźwięków mowy, determinacja w nauce, sposoby uczenia, podatność na modalności określonego typu. Trudności w wymowie głosek języka polskiego przez cudzoziemców nie są w mojej opinii prostym zagadnieniem i nie można ich sprowadzać jedynie albo głównie do czynników związanych z transferem fonetyczno-fonologicznym związanym z wcześniej przyswojonym językiem L1. Należy zatem podkreślić, że uwzględnienie powyższej złożonej perspektywy jest istotne, gdyż wiąże się nie tylko z zakresem diagnozy trudności, ale także pomocy cudzoziemcom w uzyskaniu prawidłowej wymowy.

Przyjmując, że prowadzone rozważania mają charakter pewnego rekonesansu zagadnienia, można przyjąć, że wpływ na jakość wymowy cudzoziemców mają 3 kategorie czynników, a mianowicie: 1) biologiczne, 2) związane z wcześniej przyswojonym systemem fonetyczno-fonologicznym języka L1 oraz 3) sposób uczenia wymowy w przypadku poznawania L2. Czynniki o charakterze biologicznym wiążą się generalnie ze stanem procesów percepcyjnych i realizacyjnych, które determinowały i determinują wymowę w odniesieniu do L1, a które także mogą wpływać na naukę języka polskiego jako obcego L2. W przypadku pierwszej grupy do tych czynników należą m.in. słuch fizjologiczny, fonemowy i prozodyczny, a w odniesieniu do procesów realizacyjnych budowa i motoryka narządów mowy, a także

poziom rozwoju czynności prymarnych, czyli biologicznych wcześniejszych niż mowa (Pluta-Wojciechowska 2013, por. Hiimae, Palmer 2003).

Czynniki związane z wcześniej przyswojonym językiem L1 są dość bogato opisywane w literaturze przedmiotu, także w odniesieniu do innych niż system fonologiczny podsystemów języka. Generalnie można wymienić takie obszary rozważań badaczy, jak np.:

- przyjęta przez mówcę bilingwalnego strategia porozumiewania się: pewna dezaktywacja języka L1 lub aktywacja języka L1 i L2 (Grosjean 2008);
- transfer fonetyczno-fonologiczny z języka L1 do L2 (Odlin 1993; Tepperman, Bresch, Kim, Lee, Goldstein, Narayanan 2009; por. komentarz Kurcz, red., 2007: 27–29, a także komentarz na temat interferencji Weinreich 2007);
- charakterystyczne ustawienia artykulacyjne związane z posługiwaniem się danym językiem (Honikman 1964), a także związane z nimi zjawiska Pre-Speech i Inter-Speech (Gick, Wilson, Koch, Cook 2004);
- inercja narządów mownych, co może mieć związek z brakiem treningu narządów mowy w uzyskiwaniu potrzebnych do wymowy w L2 układów i ruchów, ale także – co podkreślam – może mieć związek z występującymi wadami anatomiczno-czynnościowymi w obrębie przestrzeni ustno-twarzowo-gardłowej (por. Tepperman, Bresch, Kim, Lee, Goldstein, Narayanan 2009; Pluta-Wojciechowska 2013);
- struktura fonetyczno-fonologiczna tworzonych wyrazów w języku L2 (Maciołek, Tambor 2012);
- warunki anatomiczno-czynnościowe narządów mowy, które mogą ograniczać lub uniemożliwiać wytworzenie odpowiednich układów, pozycji i ruchów narządów mowy (por. Pluta-Wojciechowska 2013, Tepperman, Bresch, Kim, Lee, Goldstein, Narayanan 2009);
- konieczność pewnego „rozbitcia znaku językowego” występującego we własnym języku i przypisania znanemu znaczeniu innego obrazu fonicznego (por. *Bilingual Model of Lexical Access* – Grosjean 2008);
- zdolności językowe (Kurcz, red., 2007: 25–26);
- motywacja do nauki (Kurcz, red., 2007: 26);
- liczba i rodzaj wcześniej opanowanych języków.

7. Wnioski

Zauważmy, że czynniki związane z wcześniej przyswojonym systemem fonetyczno-fonologicznym, a generalnie z wcześniej przyswojonym językiem, mogą wchodzić w różne powiązania z czynnikami o charakterze biologicznym. W podejmowaniu środków zaradczych umożliwiających cudzoziemcom opanowanie prawidłowej wymowy głosek języka polskiego jako L2 istotna byłaby także wszechstronna diagnoza warunków anatomiczno-czynnościowych z uwzględnieniem metodyki badania logopedycznego, przy uwzględnianiu determinantów związanych z wcześniej przyswojonym systemem fonetyczno-fonologicznym języka L1. Należałoby na wstępie odpowiedzieć na pytanie, czy warunki anatomiczno-czynnościowe cudzoziemca uczącego się języka polskiego są wystarczające, aby sprostać wymaganiom artykulacyjnym polskich głosek, w szczególności dentalizowanych i [r]. Na tle tych warunków odbywa się artykulacja głosek w jego rodzimym języku L1, a także podczas nauki języka polskiego jako L2. Badania logopedyczne polskojęzycznych dzieci i osób dorosłych dostarczają danych, że mają one problemy z wymową różnych głosek, także dentalizowanych i [r]. Wśród przyczyn zaburzeń dostrzega się różnorodne wady anatomiczne w obrębie narządów mowy, a także np. dysfunkcję oddychania, połykania, gryzienia i żucia, co wpływa na reali-

zając fonemów. Podkreślimy, że podobne wadliwe warunki realizacyjne mogą występować u cudzoziemców. Ten problem z pewnością wymaga dokładnych badań. Można postawić hipotezę, że niektóre z trudności związanych z wymową polskich głosek byłyby mniejsze u cudzoziemców, jeśli potrafilibyśmy odkryć defekty anatomiczne i czynnościowe narządów mowy i w odpowiedni sposób z nimi postępować, korzystając z metodyki postępowania logopedycznego. Dodajmy także, że nieprawidłowe warunki anatomiczne i czynnościowe mogą wchodzić w różnorodne powiązania z czynnikami związanymi z wcześniej przyswojonym systemem fonetyczno-fonologicznym. Dla przykładu, opisywane przez badaczy zjawisko Inter-Speech (Gick, Wilson, Koch, Cook 2004) może być odmienne u Polaków z ankyloglosją i Polaków bez ankyloglosji. Jeszcze bardziej złożone zjawiska mogą występować u cudzoziemców z taką samą wadą, gdyż do tego dołącza się Inter-Speech związany z cechami systemu fonetycznego rodzimego języka L1.

Bibliografia

1. Gick B., Wilson I., Koch K., Cook C., 2004, *Language-Specific Articulatory Settings: Evidence from Inter-Utterance Rest Position*, "Phonetica", Vol. 61, s. 220–233.
2. Grabias S., 1997, *Mowa i jej zaburzenia*, „Audiofonologia”, t. 10, s. 3–20.
3. Grosjean F., 2008, *Studying Bilinguals*, Oxford University Press, Oxford.
4. Hiimeae K.M., Palmer K.M., 2003, *Tongue Movements in Feeding and Speech*, "Critical Reviews in Oral Biology & Medicine", Vol. 14, Iss. 6, s. 413–429.
5. Honikman B., 1964, *Articulatory Settings* [w:] *In Honour of Daniel Jones*, ed. D. Abercrombie, D.B. Fry, P.A.D. MacCarthy, N.C. Scott and J.L.M. Trim, Longman, London, s. 73–84.
6. Kania J.T., 1982, *Szkice logopedyczne*, WSiP, Warszawa.
7. Konopska L., 2006, *Wady wymowy u osób z wadami zgryzu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
8. Kurcz I., red., 2007, *Psychologiczne aspekty dwujęzyczności*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
9. Lipowski J., 2011, *Interferencje fonetyczne we współczesnych językach zachodniosłowiańskich* [w:] *Język, komunikacja, informacja*, t. 6, red. I. Koutny, P. Nowak, Sorus, Poznań, s. 205–215.
10. Maciołek M., Tambor J., 2012, *Głoski polskie. Przewodnik fonetyczny dla cudzoziemców i nauczycieli uczących języka polskiego jako obcego*, Uniwersytet Śląski, Wydawnictwo Gnome, Katowice.
11. Odlin T., 1993, *Language Transfer: Cross-Linguistic Influence in Language Learning*, Cambridge University Press, Cambridge.
12. Ostapiuk B., 2013, *Dyslalia ankyloglosyjna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
13. Pluta-Wojciechowska D., 2006, *Zaburzenia mowy u dzieci z rozszczepem podniebienia. Badania-Teoria-Praktyka*, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała.
14. Pluta-Wojciechowska D., 2010, *Podstawy patofonetyki mowy rozszczepowej. Dyslokacje*, Ergo-Sum, Bytom.
15. Pluta-Wojciechowska D., 2011, *Mowa dzieci z rozszczepem wargi i podniebienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
16. Pluta-Wojciechowska D., 2013, *Zaburzenia czynności prymarnych i artykulacji. Podstawy postępowania logopedycznego*, Ergo-Sum, Bytom.
17. Renard R., 1979, *Introduction à la méthode verbo-tonale de correction phonétique. Troisième édition entièrement remaniée*, Centre International de Phonétique Appliquée, Didier/Mons, Bruxelles.
18. Rocławski B., 2001, *Podstawy wiedzy o języku polskim dla glottodydaktyków, pedagogów, psychologów i logopedów*, Glottispol, Gdańsk.

19. Sambor B., 2014, *Warunki anatomiczno-czynnościowe narządów mowy studentów wyższych szkół teatralnych*, „Logopedia Silesiana”, t. 3, s. 250–258.
20. Saussure F. de, 1991, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
21. Seretny A., Lipińska E., 2005, *ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego*, Universitas, Kraków.
22. Szmidt D.T., Castellví J., 2010, *Cechy charakterystyczne fonetyki polskiej w nauczaniu Katalończyków*, <http://stel.ub.edu/labfon/sites/default/files/2010-6.pdf>.
23. Szpyra-Kozłowska J., 2013, *Sukcesy i porażki fonodydaktyki języka polskiego jako obcego. Uwagi postronnej obserwatorki*, „Poradnik Językowy” luty, z. 2, s. 7–21.
24. Tepperman J., Bresch E., Kim Y., Lee S., Goldstein L., Narayanan S., 2009, *An Articulatory Analysis of Phonological Transfer Using Real-Time MRI*, <http://sail.usc.edu/span/pdfs/tepperman2009articulatory.pdf>.
25. Weinreich U., 2007, *Języki w kontakcie [w:] Psychologiczne aspekty dwujęzyczności*, red. I. Kurcz, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, s. 43–56.